অধ্যায় ৪ ঃ মহাকাব্য

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য
৪.৩.১ বুদ্ধচৰিত
৪.৩.২ সৌন্দৰানন্দ
৪.৪ কালিদাস আৰু কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য
৪.৪.১ কুমাৰসম্ভৱম্
৪.৪.২ ৰঘুবংশম্
৪.৪.৩ সেতুবন্ধম্
৪.৪.৪ জানকীহৰণম্
৪.৫ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য
৪.৫.১ কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্
৪.৫.২ ৰাৱণবধম্
৪.৫.৩ শিশুপালবধম্
৪.৫.৪ নৈষধচৰিতম্
৪.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৪.৭ অধিক জানিবলৈ
৪.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৪.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ অৰ্থাৎ অশ্বঘোষ আৰু তেওঁৰ দুখন মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- কালিদাস ৰচিত দুখন মহাকাব্যৰ লগত অৱগত হ'ব পাৰিব
- কালিদাসৰ সমসাময়িক মহাকবি আৰু তেওঁলোকৰদ্বাৰা ৰচিত মহাকাব্যৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- কালিদাসৰ পিচৰ যুগত ৰচিত বিভিন্ন মহাকাব্যৰ লগত অৱগত হ'ব পাৰিব।

৪.২ পৰিচয়

সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্য প্ৰধানকৈ দুই ভাগত বিভক্ত - ১। দৃশ্যকাব্য আৰু ২। শ্ৰব্যকাব্য। শুনাৰ উপযোগী কাব্যক শ্ৰব্যকাব্য আৰু অভিনয়ৰ জৰিয়তে উপভোগ্য কাব্যক দৃশ্যকাব্য বোলা হয়। এই দুয়োবিধ কাব্যৰ আকৌ বহুতো ভাগ আছে। নাটক, ৰূপক আদি দৃশ্যকাব্য তথা গদ্য আৰু পদ্য আদি শ্ৰব্যকাব্য। গদ্যকাব্য দুই ভাগত বিভক্ত - কথা আৰু আখ্যায়িকা। আনহাতে পদ্যকাব্য তিনি ভাগত বিভক্ত - ১। মহাকাব্য ২। খণ্ডকাব্য আৰু ৩। মিশ্ৰকাব্য বা চম্পূকাব্য। এই সকলোবোৰ বিভাগৰ ভিতৰত মহাকাব্যক শ্ৰব্যকাব্যৰ প্ৰধান ভাগ বুলি ধৰা হয়।

আপুনি ইতিমধ্যে ৰামায়ণৰ বিষয়ে কিছু আভাস পাইছে। আকৌ বেদব্যাস ৰচিত মহাভাৰতৰ লগতো পৰিচিত হৈছে। এতিয়া আপুনি এই অধ্যায়টোত প্ৰথমে প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকাব্যৰ লগত পৰিচিত হ'ব। প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকাব্য বুলি কলে মহাকবি অশ্বঘোষ ৰচিত "বুদ্ধচৰিত" আৰু "সৌন্দৰানন্দ" নামৰ দুখন মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। ইয়াৰ পিচত কালিদাস ৰচিত "ৰঘুবংশম্" আৰু "কুমাৰসম্ভৱম্" - এই দুখন মহাকাব্যৰ লগত অৱগত হব পাৰিব। কালিদাসৰ সমসাময়িক প্ৰৱৰসেন ৰচিত "সেতুবন্ধ" আৰু কুমাৰদাস ৰচিত "জানকীহৰণ" মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সৰ্বশেষত, এই অধায়টিৰ জৰিয়তে কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ চাৰিখন মহাকাব্যৰ বিষয়েও জানিব পাৰিব। সেই সমূহ হ'ল ভাৰবি ৰচিত "কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্" মহাকাব্য, ভট্টি বিৰচিত "ৰাৱণবধম্" মহাকাব্য, মাঘ বিৰচিত "শিশুপালবধ" মহাকাব্য আৰু শ্ৰীহৰ্ষ বিৰচিত "নৈষধচৰিতম্" মহাকাব্য।

৪.৩ প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য

এতিয়া আপুনি প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ কবিসকলৰ ভিতৰত বৌদ্ধ কবি অশ্বঘোষ অন্যতম। তেওঁৰ প্ৰকৃত নাম জনা নাযায়। তেওঁ আছিল অযোধ্যা নিবাসী এজন ব্ৰাহ্মণ । বৌদ্ধ ধৰ্মত দীক্ষিত হোৱাৰ পাছতহে তেওঁক অশ্বঘোষ নামেৰে জনা যায়। তেওঁৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় ১ম শতাব্দী বুলি ধৰা হয়। অশ্বঘোষৰ কবিত্ব প্ৰতিভা অসীম আছিল। তেওঁ একেৰাহে এজন কবি, অভিনেতা গৱেষক, গায়ক, দাৰ্শনিক আৰু ধাৰ্মিক ব্যক্তি আছিল। অশ্বঘোষৰ দৰ্শন বিষয়ক আৰু অন্য গ্ৰন্থও চীন আৰু তিব্বতী ভাষাত সংৰক্ষিত হৈ আছে। তেওঁ অকল মহাৰাজ কণিষ্কৰ ৰাজ কবিয়েই নাছিল, ৰাজ গুৰুও আছিল। ডেকা বয়সতে অশ্বঘোষে মহাকবিৰূপে স্বীকৃতি লাভ কৰিছিল। তেওঁ লিখা প্ৰেমৰ কবিতা আবৃত্তি কৰি ডেকা সমাজে আনন্দ লাভ কৰিছিল। চীনা পৰিব্ৰাজক হিউয়েন চাঙৰ মতে অশ্বঘোষে বৌদ্ধদৰ্শনৰ ওপৰত চাৰিখন গ্ৰন্থ লিখে। সেইসমূহ হ'ল -

১। মহাযানশ্ৰদ্ধোৎপাদন সংগ্ৰহ,

২। বজ্ৰসূচী।

৩। গণ্ডীস্তোত্ৰ ব্যাখ্যা

৪। সূত্রালংকাৰ

ইয়াৰোপৰি তেওঁ দুখন মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল। সেই দুখন হ'ল -

১। বুদ্ধচৰিত আৰু ২। সৌন্দৰানন্দ।

জানি থোৱা ভাল

কোৱা হয় জন্মৰ সময়ত ঘোঁৰাশালৰ ঘোঁৰাবোৰে চিঞৰিছিল বাবে তেওঁৰ নাম অশ্বঘোষ ৰখা হৈছিল। আন এটা প্ৰবাদ অনুসৰি তেওঁৰ মুখত মধুৰ ধৰ্মবাণী শুনি ঘোঁৰাবোৰে আনন্দতে চিঞৰিছিল বুলি তেওঁৰ নাম অশ্বঘোষ হৈছিল। অশ্বঘোষৰ পিতৃৰ নাম জনা নাযায়। কিন্তু তেওঁৰ মাতৃৰ নাম "সুবৰ্ণাক্ষী" আছিল বুলি কোৱা হয়। অশ্বঘোষে বৌদ্ধ সন্ন্যাসী পাৰ্শ্বৰ হাতত তৰ্কত পৰাস্ত হৈ তেওঁৰ শিষ্যত্ব স্বীকাৰ কৰিছিল বুলি এটা মতবাদ আছে। সম্ৰাট কণিষ্কই অশ্বঘোষৰ ওচৰত শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল। শুনা যায় অশ্বঘোষে নিজ জীৱনৰ অন্তিম কাললৈকে গান্ধাৰতে আছিল।

৪.৩.১ বুদ্ধচৰিত

এতিয়া আপুনি অশ্বঘোষ ৰচিত বুদ্ধচৰিতৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। অশ্বঘোষ ৰচিত বুদ্ধচৰিত নামৰ মহাকাব্যখন ২৮ টা সৰ্গত বিভক্ত। বুদ্ধচৰিতত গৌতম বুদ্ধৰ সমগ্ৰ জীৱনৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। লগতে তেওঁৰ উপদেশ আৰু সিদ্ধান্তসমূহৰো বৰ্ণনা পোৱা যায়। বৰ্তমান সংস্কৃতত ইয়াৰ ১৭ টা সৰ্গৰ সংস্কৰণহে পোৱা গৈছে। ইয়াৰ শেষৰ চাৰিটা সৰ্গ অমৃতানন্দই নৱম শতাব্দীত যোগ দিয়ে। বাকীবোৰ সৰ্গ (১১ টা) সংস্কৃতত সম্পূৰ্ণৰূপে পোৱা নাযায়। প্ৰথম পাঁচটা সৰ্গত (১ - ৫) বুদ্ধৰ জন্মৰপৰা আৰম্ভ কৰি অভিনিষ্ক্ৰমণ পৰ্যন্তলৈ কথাভাগৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ছয় আৰু সাত সৰ্গত বুদ্ধই তপোবনত প্ৰৱেশ কৰাৰ কথা পোৱা যায়। অষ্টম সৰ্গত বুদ্ধৰ গৃহ ত্যাগত পত্নী যশোধৰাৰ বিলাপৰ বৰ্ণনা আছে তথা নৱম সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থক (অৰ্থাৎ বুদ্ধক) বিচৰাৰ যি প্ৰচেষ্টা চলে, তাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দশম সৰ্গত বুদ্ধই বুদ্ধত্ব প্ৰাপ্ত হৈ (অৰ্থাৎ জীৱনৰ প্ৰকৃত সত্য লাভ কৰি) মগধলৈ যাত্ৰা কৰাৰ বৰ্ণনা আৰু ইয়াৰ পিচৰ তিনিটা সৰ্গত (১১ - ১৩) সাংসাৰিক মায়া - মোহৰ নিন্দা কৰা হৈছে। চতুৰ্দশ সৰ্গত (১৪ সৰ্গ) তেওঁৰ পূৰ্ণ বুদ্ধত্ব প্ৰাপ্তিৰ বৰ্ণনা আছে। শেষৰ সৰ্গসমূহত বুদ্ধৰ ধৰ্মপ্ৰচাৰ, বুদ্ধৰ শিক্ষা, উপদেশ আৰু সম্ৰাট অশোকৰ সময়লৈকে বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰচলনৰ কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

ধৰ্মৰক্ষ নামৰ এজন ভাৰতীয় বৌদ্ধ ভিক্ষুই বুদ্ধচৰিতক ৪১৪-৪২১ খ্ৰীঃ ৰ ভিতৰত চীনা ভাষালৈ অনুবাদ কৰে। পাছত এই বুদ্ধচৰিত মহাকাব্যখন তিব্বতীভাষালৈও অনুদিত হয়।

৪.৩.২ সৌন্দৰানন্দ

বুদ্ধ চৰিতৰ পিছত আপুনি এতিয়া অশ্বঘোষ ৰচিত 'সৌন্দৰানন্দ'ৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সৌন্দৰানন্দ মহাকাব্যখন অশ্বঘোষৰদ্বাৰা ৰচিত প্ৰথম মহাকাব্য বুলি কোৱা হয়। ইয়াত ১৮ টা সৰ্গ আছে। বুদ্ধদেৱৰ জীৱন কাহিনী আৰু তেওঁৰ বৈমাত্ৰেয় (মাহীমাকৰ পৰা জন্মা) ভাতৃ নন্দৰ বৌদ্ধধৰ্ম গ্ৰহণ তথা সুন্দৰী আৰু নন্দৰ প্ৰণয় কাহিনীয়েই এই মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তু। মহাকাব্যখনৰ প্ৰথম তিনিটা সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থৰ (বুদ্ধৰ এটা নাম) জন্মৰপৰা বুদ্ধত্ব প্ৰাপ্ত হৈ কপিলাবস্তুলৈকে উভতি অহালৈকে সংঘটিত হোৱা ঘটনাসমূহৰ বৰ্ণনা আছে। চতুৰ্থ সৰ্গত বুদ্ধৰ ভাতৃ নন্দ আৰু সুন্দৰীৰ বিবাহোৎসৱৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। লগতে নৱ-বিবাহিত দম্পতিৰ পাৰস্পৰিক ভালপোৱা তথা ভিক্ষা কৰিবলৈ অহা বুদ্ধই নন্দৰ পদুলিমুখৰপৰা প্ৰত্যাবৰ্তন কৰা ঘটনাৰ বৰ্ণনা আছে। ইয়াৰ পিচত পঞ্চম সৰ্গত নন্দই কৰা অনুশোচনা আৰু বুদ্ধৰ ওচৰলৈ যোৱা কথাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। লগতে বুদ্ধদেৱে নন্দক বৌদ্ধধৰ্মত দীক্ষা দিয়াৰ কথাও উল্লেখ আছে। ষষ্ঠ সৰ্গত পতিৰ বিৰহত সুন্দৰীৰ বিলাপৰ বৰ্ণনা, সপ্তম সৰ্গত পত্নী সুন্দৰীৰ প্ৰতি নন্দৰ মনত আসক্তি ওপজা তথা পত্নীৰ ওচৰলৈ নন্দৰ উভতি যোৱাৰ ইচ্ছা বৰ্ণিত হৈছে। পিচৰ দুটা সৰ্গত অৰ্থাৎ অষ্টম আৰু নৱম সৰ্গত সহযোগী এজনে নন্দক উপদেশ দিয়াৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দশম আৰু একাদশ সৰ্গত নন্দৰ মনৰপৰা পত্নীৰ প্ৰতি থকা আসক্তি দূৰ কৰিবলৈ বুদ্ধই যোগবিদ্যাৰদ্বাৰা আকাশমাৰ্গেৰে নন্দক লৈ গৈ অপ্সৰাসকলক দেখুৱায়। অপ্সৰাসকলক দেখি নন্দৰ পত্নীবিয়োগৰ দুখ নাইকীয়া হয় আৰু অপ্সৰাসকলক পাবৰ বাবে বুদ্ধই নন্দক তপস্যা কৰিবলৈ উপদেশ দিয়াৰ বৰ্ণনা আছে। দ্বাদশ সৰ্গত এজন ভিক্ষুৱে নন্দক জানিবলৈ দিয়ে যে তেওঁৰ তপস্যাৰ উদ্দেশ্যই তেওঁক আনৰ হাঁহিয়াতৰ পাত্ৰ কৰি তুলিছে। ইয়াৰ পিচত নন্দৰ মন বুদ্ধত্ব প্ৰাপ্তিৰ বাবে ইচ্ছুক হৈ পৰে আৰু তেওঁ সকলো পৰিত্যাগ কৰি বুদ্ধত শৰণ লয়। ত্ৰয়োদশ সৰ্গৰ পৰা বাকী চাৰিটা সৰ্গলৈ (১৩ - ১৬) বুদ্ধৰ নন্দৰ প্ৰতি থকা উপদেশ আৰু জীৱনৰ প্ৰকৃত সত্যসমূহৰ জ্ঞানৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। সপ্তদশ আৰু অষ্টাদশ সৰ্গত (১৭ - ১৮ সৰ্গত) পৰমশান্তিৰ বাবে নন্দৰ তপস্যা আৰু তেওঁৰ সমাধিস্থ স্বৰূপৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

অশ্বঘোষে "সৌন্দৰানন্দ" নামৰ এই মহাকাব্যখন ৰচনা কৰাৰ প্ৰধান উদ্দেশ্যই হৈছে মনুষ্যক বৌদ্ধধৰ্মৰ পিনে আকৰ্ষিত কৰা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ পদ্যকাব্য কেইভাগত বিভক্ত ?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ অশ্বঘোষ ৰচিত মহাকাব্য দুখনৰ নাম কি কি ?

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ অশ্বঘোষ কোন ঠাইৰ নিবাসী আছিল ?

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ 'বুদ্ধচৰিত' মহাকাব্যখন ..... সর্গত বিভক্ত ?

(খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

প্রশ্ন নং ৫ঃ 'সৌন্দৰানন্দ' মহাকাব্যখন কেইটা সর্গত বিভক্ত ?

(ক) ১৮ টা সর্গত (খ) ২২টা সর্গত (গ) ১৫ টা সর্গত

(শুদ্ধ উত্তৰটো লিখক)

.....

৪.৪ কালিদাস আৰু কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি

আপুনি ইতিমধ্যে কবি অশ্বঘোষৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিলে। এতিয়া অশ্বঘোষৰ পিচৰ যুগৰ মহাকবি কালিদাসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। মহাকবি কালিদাসক ভাৰতীয় পণ্ডিত সমাজে 'কবিকুলগুৰু' বুলি স্বীকৃতি দিছে। পাশ্চাত্য পণ্ডিত উইলিয়াম্ জোন্সে কালিদাসৰ 'অভিজ্ঞান শকুন্তলম্' নাটকৰ সৌন্দর্যত মুগ্ধ হৈ কবিজনক ভাৰতৰ "***শেক্সপীয়াৰ***" আখ্যা দিছে। এতিয়ালৈ কালিদাসৰ আৱির্ভাৱ কাল আৰু জীৱনী সম্বন্ধে কোনেও নিশ্চিন্ত সিদ্ধান্তত উপনীত হব পৰা নাই। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে তেওঁৰ জন্মভূমি কাশ্মীৰ, কিছুমানৰ মতে বিদিশা নগৰী আৰু কিছুমানৰ মতে উজ্জয়িনী। কিন্তু সকলোবোৰ মতৰ ভিতৰত সর্বাধিক গ্রাহ্য মতটো হৈছে যে কালিদাসৰ জন্ম স্থান উজ্জয়িনী। আকৌ কালিদাসৰ সর্বাধিক গ্রহণযোগ্য আৱির্ভাৱ কাল খ্রীঃ পূঃ প্রথম শতাব্দী বুলি ধৰা হয়। মহাকবি কালিদাস এজন বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল। তেওঁ বেদ-বেদান্ত-বেদাংগ, ধর্মশাস্ত্র, ৰামায়ণ-মহাভাৰত-পুৰাণ, নীতিশাস্ত্র, ব্যাকৰণ, আয়ুর্বেদ, জ্যোতিষ, দর্শনশাস্ত্র, চিত্রকলা, বাস্তুকলা আদি সকলো শাস্ত্রতে পাৰ্গত আছিল।

মহাকবি কালিদাসৰ নামত অনেক গ্রন্থ প্রচলিত হৈ থাকিলেও সাতখন গ্রন্থহে তেওঁৰ প্রকৃত ৰচনা বুলি ধৰা হয়। সেইসমূহ হৈছে- ১। ঋতুসংহাৰম্ ২। মালৱিকাগ্নিমিত্রম্ ৩। কুমাৰসম্ভৱম্, ৪। বিক্রমোর্বশীয়ম্, ৫। মেঘদূতম্ ৬। অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ আৰু ৭। ৰঘুবংশম্। এই সমূহৰ ভিতৰত 'ঋতুসংহাৰ' আৰু 'মেঘদূত' হৈছে খণ্ডকাব্য, 'কুমাৰসম্ভৱ' আৰু 'ৰঘুবংশ' হৈছে মহাকাব্য। 'মালবিকাগ্নিমিত্র', 'বিক্রমোর্বশীয়' আৰু 'অভিজ্ঞানশকুন্তলম্' এই তিনিখন হৈছে নাটক।

শেক্সপীয়াৰঃ শেক্সপীয়াৰ হৈছে এজন বিশ্ববিখ্যাত ইংৰাজ কবি আৰু নাট্যকাৰ। তেওঁৰ চাৰিখন বিখ্যাত নাটক হৈছে - অথেলো, মেক্‌বেথ, কিংলিয়াৰ, হেমলেট। তেওঁৰ কাল সম্বন্ধে সঠিক সিদ্ধান্তত উপনীত হব পৰা নাযায়। তথাপি তেওঁৰ সময় ১৫৬৪ - ১৬১৬ শতিকা বুলি ধৰা হয়।

জানি থোৱা ভাল

কোৱা হয় ব্ৰাহ্মণকুলত জন্ম হৈও কালিদাসে গৰু চৰাই নিজৰ পেট প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। ঘটনা চক্ৰত পৰি তেওঁ এগৰাকী বিদুষী ৰাজকুঁৱৰীক বিবাহ কৰাইছিল। অজ্ঞানতাবশত তেওঁ নৱবিৱাহিতা পত্নীৰ হাতত লাঞ্ছিত হৈ ঘৰৰপৰা ওলাই গৈ দেৱী কালিকাৰ উপাসনা কৰি দেৱীৰ আশীৰ্বাদত কাব্য প্ৰতিভাৰে প্ৰতিভাত হৈ নিজ গৃহলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে। স্ব গৃহত পত্নীয়ে কালিদাসক দেখি হেনো প্ৰশ্ন কৰিছিল এনেদৰে - "অস্তি কশ্চিদ্ বাগ্‌বিশেষঃ"? তেতিয়া হেনো কালিদাসে পত্নীয়ে কৰা প্ৰশ্নটোৰ প্ৰতিটো শব্দকে প্ৰতীক হিচাপে লৈ একোখন মনোমোহা কাব্য ৰচনা কৰে। 'অস্তি' শব্দৰে (অস্তুত্তৰস্যাং দিশি দেৱতাত্মা হিমালয়ঃ) 'কুমাৰসম্ভৱ মহাকাব্য', 'কশ্চিৎ' শব্দেৰে (কশ্চিৎ কান্তাবিৰহগুৰুণা) 'মেঘদূত' নামৰ খণ্ডকাব্য, বাক্ শব্দেৰে (বাগার্থাবিৱ সম্পৃক্তৌ) 'ৰঘুবংশ' মহাকাব্য আৰু 'বিশেষ' শব্দেৰে (বিশেষঃ সূৰ্যঃ স্পৃহনীয়ঃ চন্দ্ৰমা) 'ঋতুসংহাৰ'নামৰ কাব্য ৰচনা কৰে।

কালিদাসৰ যুগৰ সমসাময়িক কবিসকলৰ ভিতৰত 'প্ৰৱৰসেন' অন্যতম। প্ৰবৰসেন হৈছে "সেতুবন্ধ" নামৰ মহাকাব্যখনৰ ৰচক। প্ৰবৰসেনৰ সময় ৪২০ - ৫০ খৃষ্টাব্দ। ভাৰতীয় ঐতিহাসিক পৰম্পৰাত বহুতো প্ৰবৰসেনৰ নাম পোৱা যায়। তাৰে দুজন কাশ্মীৰৰ। কিন্তু তেওঁলোক 'সেতুবন্ধ' ৰ ৰচক নহয়।

কালিদাসৰ সমসাময়িক অন্য এজন প্ৰতিভাশালী কবি হৈছে কুমাৰদাস। কুমাৰ দাসৰ ব্যক্তিগত জীৱন আৰু আৱিৰ্ভাৱ কাল সম্বন্ধে সঠিকভাৱে একো গম পোৱা নাযায়। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত মহাকাব্যখনৰ নাম হ'ল 'জানকীহৰণম্'। এই কাব্যখনৰ অন্তিম শ্লোকৰ পৰা এইটো অনুমান কৰিব পাৰি যে "কুমাৰদাস" ৰজা কুমাৰমানৰ পুত্ৰ আছিল। কোৱা হয় কুমাৰমান যুদ্ধক্ষেত্ৰত নিহত হোৱা দিনতেই কুমাৰদাসৰ জন্ম হৈছিল। সেয়েহে তেওঁ দুজন মোমায়েকৰ হাততেই ডাঙৰ-দীঘল হয়। আন এক প্ৰৱাদ অনুসৰি তেওঁ সিংহলৰ ৰজা আছিল আৰু মহাকবি কালিদাসৰ পৰমবন্ধু আছিল।

৪.৪.১ কুমাৰসম্ভৱম্

এতিয়া আপুনি কালিদাস ৰচিত "কুমাৰসম্ভৱম্" মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। মহাকবি কালিদাসে দুখন মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল। সেই দুখন হৈছে 'কুমাৰসম্ভৱম্' আৰু 'ৰঘুবংশম্'। ইয়াৰে ভিতৰত কুমাৰসম্ভৱকে কবিসমাজে ৰঘুবংশতকৈ আগৰ ৰচনা বুলি মন্তব্য কৰে। পৰম্পৰা অনুসৰি "কুমাৰসম্ভৱম্" মহাকাব্যখনত বাইশটা (২২) সৰ্গ থকা বুলি কোৱা হয়। কিন্তু বৰ্তমান কালত মহাকাব্যখনৰ পাণ্ডুলিপিৰ সপ্তদশ সৰ্গলৈহে পোৱা যায়। তাতকৈ বেছি সৰ্গৰ পাণ্ডুলিপি উপলব্ধ নহয়।

পণ্ডিতসমাজে মত পোষণ কৰে যে প্ৰথম আঠটা সৰ্গ নিশ্চিতভাৱে কালিদাসৰ নিজস্ব ৰচনা। নৱম আৰু দশম সৰ্গ দুটাও কবিজনাৰ দ্বাৰা ৰচিত বুলি ধাৰণা কৰা হয়। কিন্তু একাদশৰ পৰা বাকীসৰ্গসমূহ কালিদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত হয় নে নহয় এই বিষয়ত সন্দেহ আছে।

"কুমাৰসম্ভৱম্" মহাকাব্যৰ প্ৰথম সৰ্গটোত হিমালয়ৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্য আৰু পাৰ্বতীৰ শাৰীৰিক সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দ্বিতীয় সৰ্গত পৰমপিতা ব্ৰহ্মাৰ বৰ্ণনা আৰু তাৰকাসুৰৰ অত্যাচাৰৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। তৃতীয় সৰ্গত বসন্তকালৰ বৰ্ণনা আৰু শিৱ-পাৰ্বতীৰ বৰ্ণনাও উপলব্ধ হয়। চতুৰ্থ সৰ্গটিত কামদহনৰ পিচত (শিৱৰ দ্বাৰা ভস্মীভূত হৈ) কামদেৱৰ পত্নী ৰতিৰ বিলাপৰ দুখজনক বৰ্ণনা পোৱা যায়। পঞ্চম সৰ্গটিত হিমালয় কন্যা পাৰ্বতীৰ মহাদেৱ শিৱক পতিৰূপে পাবলৈ কৰা তপস্যা তথা শিৱৰদ্বাৰা পাৰ্বতীৰ ভক্তিৰ পৰীক্ষা আৰু পিচত পাৰ্বতী বিজিত বুলি কৰা ঘোষণাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ষষ্ঠ সৰ্গত শিৱে পাৰ্বতীক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰি সপ্তৰ্ষিক পাৰ্বতীৰ পিতৃ হিমালয়ৰ ওচৰলৈ প্ৰেৰণ কৰাৰ বৰ্ণনা আছে। সপ্তম সৰ্গটিত শিৱ-পাৰ্বতীৰ বিবাহৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অষ্টম সৰ্গত মুখ্যভাৱে শিৱ-পাৰ্বতীৰ বিবাহৰ পিচত হোৱা সম্ভোগৰ বৰ্ণনাই স্থান পাইছে। ইয়াৰ পিচৰ নটা সৰ্গত উল্লেখ আছে যে বিয়াৰ পাছত শিৱ আৰু পাৰ্বতীয়ে সম্ভোগ ক্ৰীড়াত মগ্ন হৈ শ শ ঋতু অতিবাহিত কৰাত দেৱতাসকল অধৈৰ্য্য হৈ পৰিল। তেতিয়া দেৱতাসকলে অগ্নিক কপৌ চৰাইৰ ৰূপত শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ ওচৰলৈ ঘটনাৰ বুজ লবলৈ পঠিয়ালে। অগ্নিৰ আগমনত শিৱ পোনতে ক্ৰোধান্বিত হ'ল। কিন্তু অগ্নিয়ে শিৱৰ আগত ব্যক্ত কৰিলে যে তেওঁ দেৱতাসকলৰ অনুৰোধ ক্ৰমেহে শিৱ-পাৰ্বতীৰ ওচৰলৈ আহিছে। সেই কথা শুনি শিৱ সন্তুষ্ট হ'ল আৰু নিজৰ তেজোবিন্দু অগ্নিত নিক্ষেপ কৰিলে। অগ্নিয়ে সেই তেজ ধাৰণ কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈ ইন্দ্ৰক জনোৱাত দেৱতাসকলৰ ৰজা ইন্দ্ৰই আকাশী গংগাত সেই তেজ নিক্ষেপ কৰিবলৈ ক'লে। কিন্তু গংগাই সেই তেজ বহন কৰিবলৈ সমৰ্থ নহ'ল। তেতিয়া তেওঁ গংগাস্নান কৰিবলৈ অহা ছজনী ***কৃত্তিকাৰ***শৰীৰত ন্যস্ত কৰিলে। ফলত কৃত্তিকাসকল গৰ্ভৱতী হ'ল। তেওঁলোকে সেই গুৰুভাৰ বহন কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈ বেতসবন ত্যাগ কৰি গুচি গ'ল। সেই সময়তে শিৱ আৰু পাৰ্বতীয়ে বিমানেৰে আকাশ ভ্ৰমণ কৰি থাকোতে শিশু এটিৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ দৃষ্টি পৰিল। শিৱে সেই শিশুটি নিজ তেজৰপৰা উৎপন্ন বুলি গম পাই শিশুটিক তাৰপৰা তুলি ল'লে। সেই দেৱ শিশুটো মাত্ৰ ছয়দিনতে পৈনত হ'ল আৰু সকলো অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰত পাৰ্গত হৈ উঠিল। শিৱৰ নিজ দেহৰ বীৰ্য্যৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা সেই শিশুটি কুমাৰ কাৰ্তিকেয় নামে জনাজাত হ'ল। ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসকলৰ অনুৰোধক্ৰমে শিৱই তেওঁক (কুমাৰক) দেৱসেনাপতি পাতিলে আৰু সেই কুমাৰে তাৰকাসুৰক যুদ্ধত বধ কৰি ইন্দ্ৰ আদি অন্য দেৱতা সকলক ৰক্ষা কৰিলে।

কৃত্তিকাঃ ছজনী অপ্সৰা। তেওঁলোকে কাৰ্ত্তিকেয়ক (শিৱপুত্ৰ) লালন-পালন কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। 'কৃত্তিকা' বুলি নক্ষত্ৰপুঞ্জত ছয়টা তৰা আছে, সেই তৰাই ছয়টা অপ্সৰাৰ ৰূপ লৈছে বুলি শুনা যায়।

গতিকে আপুনি গম পালে যে কুমাৰ কার্তিকেয়ৰ জন্ম আৰু কার্তিকেয়ৰ হাতত তাৰকাসুৰৰ বধেই হৈছে এই কুমাৰসম্ভৱম্ মহাকাব্যৰ প্রধান বিষয়বস্তু।

৪.৪.২ ৰঘুবংশম্

এতিয়া আপুনি কালিদাস ৰচিত ৰঘুবংশম্ মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। ৰঘুবংশম্ মহাকাব্যখনক কালিদাসৰ অন্তিম আৰু শ্রেষ্ঠ কাব্য বুলি গণ্য কৰা হয়। এই মহাকাব্যখন উনৈশটা সর্গত (১৯) বিভক্ত। সর্গসমূহত ৰঘু অর্থাৎ সূর্য্যবংশীয় ৰজাসকলৰ চৰিত্র বর্ণনা কৰা হৈছে। ৰঘুবংশত জন্মা ৰজা দিলীপৰ পৰা আৰম্ভ কৰি অগ্নিবর্ণলৈ সূর্য্যবংশীয় ঊনত্রিশজন ৰজাৰ বর্ণনা এই সর্গসমূহত পোৱা যায়।

প্রথম সর্গত মূলতঃ ৰজা দিলীপৰ চৰিত্রৰ বর্ণনা পোৱা যায়। ৰজা দিলীপৰ পত্নীৰ নাম আছিল সুদক্ষিণা। তেওঁলোকৰ কোনো সতি-সন্তান নথকাত এদিনাখন কুলগুৰু বশিষ্ঠৰ আশ্রমলৈ প্রস্থান কৰিলে। বশিষ্ঠই পুত্রপ্রাপ্তিৰ বাবে তেওঁলোকক তেওঁৰ আশ্রমত থকা কামধেনু নন্দিনীক সেৱা কৰিবলৈ নির্দেশ দিলে।

দ্বিতীয় সর্গত দিলীপ আৰু সুদক্ষিণাৰ গো-সেৱা ব্রত কৰাৰ বর্ণনা আছে।

তৃতীয় সর্গত নন্দিনীৰ বৰত ৰজা দিলীপ আৰু সুদক্ষিণাৰ গর্ভত ৰঘুৰ জন্ম, সংস্কাৰ, শিক্ষাগ্রহণ, অভিষেক আৰু ৰজা দিলীপৰ অশ্বমেধ যজ্ঞৰ বর্ণনা আছে।

চতুর্থ সর্গত যজ্ঞ সমাপ্তিৰ পিছত ৰঘুক ৰজাৰূপে অভিষিক্ত কৰি সুদক্ষিণাৰে সৈতে ৰজা দিলীপে তপোবনলৈ গমন কৰাৰ বর্ণনা পোৱা যায়।

পঞ্চম সর্গত ৰঘুৰ দানশীলতাৰ বর্ণনা পোৱা যায়।

ষষ্ঠ আৰু সপ্তম সর্গত ইন্দুমতীৰ সয়ম্বৰ আৰু ৰঘুপুত্র অজৰ সৈতে ইন্দুমতীৰ বিবাহৰ বর্ণনা পোৱা যায়।

অষ্টম সর্গত ৰঘুৱে অজৰ হাতত ৰাজ্যশাসনৰ ভাৰ অপর্ণ কৰা, ইন্দুমতীৰ আকস্মিক মৃত্যুত অজৰ বিলাপ আৰু বশিষ্ঠমুনিৰ দ্বাৰা অজক সান্ত্বনা প্রদান কৰাৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

নৱম সর্গত দশৰথৰ ৰাজ্যশাসনৰ বর্ণনা পোৱা যায়। দশৰথে মৃগয়া কৰিবলৈ যাওঁতে দৈৱবশতঃ শ্রৱণ কুমাৰক বধ কৰাৰ হৃদয় বিদাৰক বিৱৰণো এই সর্গত পোৱা যায়। নৱমৰ পৰা পঞ্চদশ (৯ - ১৫) সর্গলৈকে দশৰথ পুত্র ৰামৰ বর্ণনা পোৱা যায়। ষোড়শ সর্গত (১৬) ৰামৰ পুত্র কুশৰ ৰাজ্যশাসনৰ বর্ণনা বিশদভাৱে উল্লেখ কৰা হৈছে। সপ্তদশ সর্গত কুশৰ পুত্র অতিথিৰ চৰিত্র বর্ণনা কৰা হৈছে। অষ্টাদশ সর্গত ৰজা সুদর্শনেৰে সৈতে একৈশজন ৰঘুবংশীয় ৰজাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। ঊনবিংশ সর্গত সুদর্শনপুত্র ৰজা অগ্নিবর্ণৰ বর্ণনা পোৱা যায় আৰু তেওঁৰ শোকাবহ মৃত্যুতেই মহাকাব্যখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

৪.৪.৩ সেতুবন্ধ

এতিয়া আপুনি প্রবৰসেন ৰচিত সেতুবন্ধৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সেতুবন্ধ মহাকাব্যখন প্রবৰসেনৰদ্বাৰা ৰচিত বুলি আপুনি গম পাইছে। এই কাব্যখন পোন্ধৰটা সর্গত বিভক্ত। হনুমানে সাগৰ পাৰ হৈ লংকালৈ গৈ সীতাৰ বার্তা লৈ অহাৰেপৰা ৰাৱণবধলৈকে সকলোখিনি সেতুবন্ধ মহাকাব্যত বর্ণিত হৈছে। সেতুবন্ধন অর্থাৎ সেতুৰচনাই হৈছে এই কাব্যৰ প্রধান বিষয়বস্তু। ইয়াৰে প্রথম সর্গত শৰৎ কালৰ বর্ণনা পোৱা যায়। সীতাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ ৰামক আগত লৈ সুগ্রীৱে বানৰ সৈন্যসমূহৰে সৈতে সমুদ্রৰ তীৰলৈ যাত্রা কৰাৰ বর্ণনা এই সর্গত উল্লেখ আছে। দ্বিতীয় সর্গত সমুদ্রৰ ঢৌ দেখি বানৰ সৈন্য নিতাল মাৰে। তৃতীয় সর্গত সুগ্রীৱে অনুসৰণকাৰীসকলক লংকালৈ যাবলৈ প্রেৰণা দিবলৈ উদাত্ত ভাষণ প্রদান কৰে। চতুর্থ সর্গত বানৰসকল সুগ্রীবৰ কথাত সন্মত হৈ লংকালৈ যাবলৈ সাজু হয়। পঞ্চম সর্গত ৰামে সাগৰ পাৰ হোৱাত সহযোগ কৰিবলৈ সাগৰক অনুৰোধ জনাই উপবাস খাটে। প্রথমে সমুদ্রই ৰামক কোনো সহাৰি নজনায়। ষষ্ঠ সর্গত ৰামৰ বাণৰ প্রহাৰত আহত সমুদ্রই পত্নী গংগা সহ ৰামক সাক্ষাৎ কৰে। তেতিয়া সেতুবন্ধন কৰিবলৈ সমুদ্রই ৰামক পৰামর্শ দিয়ে। সপ্তম আৰু অষ্টম সর্গত সেতুবন্ধনৰ আৰু সেই সেতুৰে গৈ লংকাত উপস্থিত হোৱাৰ বর্ণনা আছে। নৱম সর্গত বানৰ সেনা সুবেল পর্বত পোৱা আৰু সেই পর্বতৰ প্রাকৃতিক শোভাৰ উল্লেখ আছে। দশম সর্গত লংকা নগৰীৰ সান্ধ্যকালৰ জীৱনৰ চিত্র অংকিত হৈছে। একাদশ সর্গত লংকাধিপতি ৰাৱনে সীতাৰ মন জয় কৰিবলৈ প্রচেষ্ঠা চলায়। দ্বাদশ, ত্রয়োদশ আৰু চতুর্দশ সর্গত লংকা যুদ্ধৰ বিশদ বিৱৰণ পোৱা যায়। পঞ্চদশ সর্গত ৰাৱণ ভাতৃ কুম্ভকর্ণ আৰু মেঘনাদৰ যুদ্ধত মৃত্যুবৰণ কৰাৰ বর্ণনা পোৱা যায়। যুদ্ধত ৰামৰ হাতত ৰাৱণ নিহত হয় আৰু সীতাক লৈ ৰামচন্দ্রই অযোধ্যানগৰীলৈ প্রত্যাগমন কৰে। এয়াই হৈছে সেতুবন্ধ মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তু।

৪.৪.৪ জানকীহৰণ

এতিয়া আপুনি কুমাৰদাস ৰচিত জানকীহৰণ মহাকাব্যখনৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। জানকীহৰণ মহাকাব্যখন কুমাৰদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত। এই কাব্যখনত পচিশটা (২৫) সর্গ আছে আৰু ইয়াৰ কাহিনীভাগ ৰামায়ণৰ পৰা লোৱা হৈছে। কাব্যখনৰ প্রথমসর্গত অযোধ্যানগৰী, ৰজা দশৰথ আৰু তেওঁৰ ৰাণীসকলৰ বর্ণনা পোৱা যায়। দ্বিতীয়সর্গত ৰাৱণৰ চৰিত্রৰ বর্ণনা আছে। তৃতীয়সর্গত ৰজা দশৰথৰ জলক্রীড়া আৰু সান্ধ্যবর্ণনা, চতুর্থ আৰু পঞ্চমসর্গত দশৰথৰ চাৰিপুত্রৰ জন্মবৃত্তান্ত আৰু সেই পুত্রসকলৰ দ্বাৰা তাৰকা আদি বধৰ বাল্যলীলাৰ বর্ণনা পোৱা যায়। সপ্তম সর্গত ৰাম-সীতাৰ বিবাহৰ বর্ণনা আছে। অষ্টমসর্গত বিবাহৰ পিচত অনুষ্ঠিত হোৱা উৎসৱ-পার্বণৰ উল্লেখ আছে। নৱম সর্গত

ৰামৰ অযোধ্যা প্ৰত্যাবৰ্তনৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দশম সৰ্গত ৰামৰ অভিষেকৰ পৰা জানকী (সীতা) হৰণ হোৱালৈকে বহুতো ঘটনাৰ বৰ্ণনা আছে। একাদশ সৰ্গত ৰাম আৰু হনুমানৰ মিত্ৰতা আৰু বালিবধ, দ্বাদশ সৰ্গত সীতা অন্বেষণ, ত্ৰয়োদশ সৰ্গত বানৰসেনা একত্ৰিত হোৱা, চতুৰ্দশ সৰ্গত সমুদ্ৰৰ ওপৰেৰে লংকালৈ ৰামৰ সৈন্যই সেতুৰচনা কৰা আৰু শেষত সমুদ্ৰ পাৰ হোৱাৰ দৃশ্য বৰ্ণিত হৈছে। পঞ্চদশ সৰ্গ আৰু ষোড়শ সৰ্গত ৰামৰ দূতৰূপে অংগদৰ ৰাৱণৰ সভাত উপস্থিত হোৱাৰ বাৰ্তা তথা ৰাক্ষস সকলৰ বিভিন্ন লীলাৰ বৰ্ণনা আছে। সপ্তদশৰপৰা বিংশতি সৰ্গলৈ (১৭ - ২০) বানৰ আৰু ৰাক্ষসসৈন্যৰ যুদ্ধৰ উল্লেখ আছে। যুদ্ধৰ শেষত ৰামৰ হাতত ৰাৱণৰ বধ আৰু ৰামৰ বিজয় প্ৰাপ্তিতেই কাব্যখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ "কুমাৰসম্ভৱম্'ৰ ৰচক কোন আৰু ই কেইটা সৰ্গত বিভক্ত ?

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ ৰঘুবংশম্ মহাকাব্যত কেইটা সৰ্গ আছে আৰু ইয়াত কেইজন ৰজাৰ বৰ্ণনা আছে?

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ সেতুবন্ধ কোনে ৰচনা কৰিছিল আৰু মহাকাব্যখন কেইটা সৰ্গত বিভক্ত ?

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ঃ কুমাৰদাসে লিখা কাব্যখনৰ নাম কি আৰু এইখন কেইটা সৰ্গত বিভক্ত ?

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ঃ জানকীহৰণৰ কাহিনীভাগ ক'ৰ পৰা লোৱা হৈছে?

.....

প্ৰশ্ন নং ১১ঃ ৰজা দিলীপৰ পুত্ৰজনৰ নাম ..... আছিল।
(খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....

৪.৫ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য

এতিয়া আপুনি কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ মহাকবি আৰু তেওঁলোকৰদ্বাৰা ৰচিত মহাকাব্যসমূহৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব। কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ কবি বুলিলে 'ভাৰবিৰ' নামেই প্ৰথমে আহে। কোৱা হয় তেওঁ ৰজা ভোজৰ সমকালীন আছিল। ভাৰবিৰ পিতৃৰ নাম শ্ৰীধৰ আৰু মাতৃৰ নাম সুশীলা। ভাৰবিৰ প্ৰকৃত নাম আছিল দামোদৰ। ভাৰবিৰ কাল ৬০০ খ্ৰীষ্টাব্দ বুলি ধৰা হয়। সৰহভাগ পণ্ডিতৰ মতে তেওঁৰ জন্মস্থান দক্ষিণ ভাৰত। ভাৰৱি এজন

সুনিপুণ বৈয়াকৰণবিদ্ আছিল।

সংস্কৃত সাহিত্যত উল্লেখ থকা পঞ্চ মহাকাব্যৰ ভিতৰত ভাৰবি বিৰচিত "কিৰাতার্জুনীয়ম্" মহাকাব্যখন অন্যতম বুলি আপুনি ইতিমধ্যে গম পাইছে।

কালিদাসৰ পৰবর্তী কবিসমূহৰ ভিতৰত "ভট্টি"ৰ নাম অন্যতম। তেওঁ ব্যাকৰণ শাস্ত্রোপদেশী কবি আছিল। ব্যাকৰণৰ উপদেশ দিবলৈ ভট্টিয়ে "ৰাবণ বধ বা ভট্টিকাব্য ৰচনা কৰিছিল। ভট্টিৰ আবির্ভাৱ কাল খৃষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ প্রথম ভাগ বুলি ধৰা হয়।

মহাকবি 'মাঘ' হৈছে কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ অন্য এজন উল্লেখযোগ্য কবি। মাঘৰ আৱির্ভাৱকাল সপ্তম শতাব্দী। কোৱা হয় মাঘ আছিল ভোজ ৰজাৰ পৰমবন্ধু। 'মাঘ' ৰাজনীতি, দর্শন, ব্যাকৰণ আদি বিভিন্ন বিষয়তে পার্গত আছিল।

মাঘৰ সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যত অগাধ পাণ্ডিত্য আছিল। মাঘ ৰচিত "শিশুপালবধম্" মহাকাব্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ অন্য এক সম্পদ।

কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ কবিসকলৰ ভিতৰত "শ্রীহর্ষ" হৈছে অন্যতম কবি। শ্রীহর্ষ ৰচিত "নৈষধচৰিতম্" মহাকাব্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ সুবৃহৎ মহাকাব্য। শ্রীহর্ষৰ পিতৃৰ নাম "শ্রীহীৰ' আৰু মাতৃৰ নাম মামল্লদেৱী। শ্রীহর্ষ কানাকুব্জৰ ৰজা জয়চন্দ্রৰ ৰাজসভাৰ ৰাজকবি আছিল। ৰজাৰ প্রেৰণাতেই তেওঁ 'নৈষধচৰিতম্' মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। 'নৈষধচৰিতম্'ৰ উপৰিও শ্রীহর্ষই কেবাখনো গ্রন্থ ৰচনা কৰিছিল। কবিজনাৰ আৱির্ভাৱ কাল দ্বাদশ শতাব্দীৰ উত্তৰার্ধ বুলি অনুমান কৰা হয়।

জানি থোৱা ভাল

শ্রীহর্ষই "নৈষধচৰিতম্" ৰ উপৰিও যিবোৰ গ্রন্থ ৰচনা কৰিছিল, সেইবোৰ হৈছে - ১। স্থৈর্য্য বিচাৰণ প্রকৰণ ২। বিজয়-প্রশস্তি ৩। অর্ণৱবর্ণন ৪। শিৱশক্তি সিদ্ধি ৫। খণ্ডন খণ্ড-খাদ্য, ৬। গৌড়োবীংশকুল প্রশস্তি ৭। চিন্দ প্রশস্তি ৮। নৱসাহসাংক-চৰিতচম্পূ ৯। ঈশ্বৰাভিসন্ধি।

শ্রীহর্ষ ৰচিত দহখন গ্রন্থৰ ভিতৰত এতিয়া মাত্র 'নৈষধ চৰিত' আৰু "খণ্ডন খণ্ড খাদ্য" এই দুখনহে পোৱা গৈছে। সকলোবোৰ গ্রন্থৰ সূচনা নৈষধ চৰিতৰ পাততে পোৱা যায়।

৪.৫.১ কিৰাতার্জুনীয়ম্

এতিয়া আপুনি ভাৰবি ৰচিত কিৰাতার্জুনীয়ম্ মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। ভাৰবি বিৰচিত 'কিৰাতার্জুনীয়ম্' মহাকাব্যখন ১৮ টা সর্গৰ সমষ্টি। ইয়াৰ কাহিনীভাগ মহাভাৰতৰ বনপর্বৰ পৰা লোৱা হৈছে। দেৱতাসকলৰ ৰজা ইন্দ্র আৰু শিৱক সন্তুষ্ট কৰি পাণ্ডৱ অর্জুনে কেনেদৰে পাশুপাত অস্ত্র লাভ কৰিছিল সেই কাহিনীকে আলম কৰি কিৰাতার্জুনীয়ম্ মহাকাব্য ৰচিত হৈছে। পাশাখেলত কৌৱৱৰ হাতত পৰাজিত হৈ

পাণ্ডৱসকলে দ্বৈতবনত বাস কৰাৰ পৰা মহাকাব্যখনৰ কাহিনীভাগ আৰম্ভ হৈছে। প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গত পাশাখেলত পৰাজিত হোৱা পাণ্ডৱসকলক দ্বৈতবনত কবিয়ে উপস্থাপন কৰি দেখুৱাইছে। তৃতীয় সৰ্গত মহৰ্ষি ব্যাসৰ পৰামৰ্শ মতে মধ্যম পাণ্ডৱ অৰ্জুনে পাশুপাত অস্ত্ৰ লাভৰ বাবে ইন্দ্ৰকীল পৰ্বতলৈ যোৱাৰ কথা বৰ্ণনা আছে। চতুৰ্থৰপৰা দ্বাদশ সৰ্গলৈ (৪ - ১২) অৰ্জুনৰ ঘোৰ তপস্যা, শিৱৰ কিৰাত ৰূপ ধাৰণৰ বৰ্ণনা আছে। ত্ৰয়োদশৰ পৰা পঞ্চদশ সৰ্গত (১৩ - ১৫) কিৰাত আৰু অৰ্জুনৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনা আছে। শেষৰ তিনিটা সৰ্গত অৰ্জুনৰ বীৰত্ব আৰু কঠিন তপস্যাত প্ৰসন্ন হৈ ভগৱান শংকৰে অৰ্জুনক পাশুপাত অস্ত্ৰ প্ৰদান কৰে। অৰ্জুনে পাশুপাত অস্ত্ৰ লৈ যুধিষ্ঠিৰৰ ওচৰলৈ প্ৰত্যাগমন কৰাৰ লগে লগে মহাকাব্যৰ সমাপ্তি ঘটে।

৪.৫.২ ৰাৱণবধম্

এতিয়া কিৰাতার্জুনীয়ম্ মহাকাব্যৰ পিছত আপুনি ভট্টি ৰচিত "ৰাৱণবধ" মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। ভট্টি ৰচিত "ৰাৱণবধ" মহাকাব্যখন ভট্টিকাব্য নামেৰে জনাজাত। ৰামায়ণৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত এই কাব্যখন ২২ টা সৰ্গত বিভক্ত। কাব্যখনত ৰামচন্দ্ৰৰ জন্মৰে পৰা ৰাৱণবধৰ পিচত অযোধ্যাৰ ৰজা হিচাপে ৰামচন্দ্ৰ অভিষিক্ত হোৱালৈ সকলোখিনি বৰ্ণিত হৈছে। ছাত্ৰক ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰৰ জ্ঞান দিবলৈ এই মহাকাব্যখন ৰচনা কৰা হৈছিল। কাব্যখন চাৰিটা কাণ্ডত বিভক্ত -

১) প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ড (১ - ৫ সৰ্গলৈ)
২) অধিকাৰ কাণ্ড (৬ - ৯ ,,)
৩) প্ৰসন্ন কাণ্ড (১০ - ১৩ ,,)
৪) তিঙন্ত কাণ্ড (১৪ - ২২ ,,)

প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ডত ৰামৰ জন্মৰপৰা বনবাসৰ কালত সীতা হৰণ হোৱালৈ কাহিনীভাগ বৰ্ণিত হৈছে। এই কাণ্ডত 'প্ৰত্যয়'ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

অধিকাৰ কাণ্ডত ব্যাকৰণৰ নিয়মসমূহ অতি সূক্ষ্মভাৱে বিচাৰ কৰা হৈছে। প্ৰসন্ন কাণ্ডত 'অলংকাৰ'ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। তিঙন্ত কাণ্ডত সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ 'নবিধ লকাৰ'ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। এনেদৰে মহাকবি ভট্টিয়ে কাব্যৰ মাজেৰে ব্যাকৰণৰ বিবিধ প্ৰয়োগৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

৪.৫.৩ শিশুপালবধম্

এতিয়া আপুনি মাঘ ৰচিত 'শিশুপালবধ' মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। মাঘ ৰচিত 'শিশুপালবধ' মহাকাব্যখন বিশটা (২০) সৰ্গত বিভক্ত। মহাকাব্যখনৰ কাহিনীভাগ মহাভাৰতৰ সভাপৰ্ব আৰু শ্ৰীমদ্ভাগৱৎপুৰাণৰ পৰা লোৱা হৈছে।

প্রথম সর্গত দেৱর্ষি নাৰদ আৰু শ্রীকৃষ্ণৰ মাজত শিশুপালক বধ কৰা বিষয় লৈ আলোচনা হয়।

দ্বিতীয় সর্গত বলৰাম, শ্রীকৃষ্ণ আৰু উদ্ধৱৰ মাজত ৰাজনীতি বিষয়ক কথাৰ আলোচনা হয়।

তৃতীয় সর্গৰ পৰা অষ্টম সর্গলৈ মুঠ ছটা সর্গত শ্রীকৃষ্ণই সসৈন্যে ইন্দ্রপ্রস্থলৈ যোৱাৰ বর্ণনা আছে। মাজৰ ষষ্ঠ সর্গত ঋতু বর্ণনা, সপ্তম সর্গত বনবিহাৰ বর্ণনা আৰু অষ্টম সর্গত জলক্রীড়াৰ বর্ণনা পোৱা যায়। নৱম আৰু দশম সর্গ দুটাত যদুকুলৰ দম্পতীসকলৰ মাজত হোৱা কাম-ক্রীড়া আৰু সৌন্দর্য্য প্রসাধনাদিৰ বর্ণনা পোৱা যায়। একাদশ সর্গত ভগৱান শ্রীকৃষ্ণক নিদ্রাৰ পৰা জগাবলৈ ***বৈতালিক*** সকলে প্রভাত বর্ণনাৰ গীত গায়। দ্বাদশ সর্গত শ্রীকৃষ্ণই সৈন্য-সামন্ত আৰু সপৰিবাৰে যমুনা নদী পাৰ হোৱাৰ দৃশ্য বর্ণনা কৰা হৈছে। ত্রয়োদশ সর্গত পাণ্ডৱসকলে যমুনানদীৰ পাৰৰ পৰা শ্রীকৃষ্ণক আদৰি নিয়াৰ উল্লেখ আছে। চতুর্দশ সর্গত পিতামহ ভীষ্মৰ আজ্ঞামতে যুধিষ্ঠিৰে শ্রীকৃষ্ণলৈ যজ্ঞৰ আদ্যপূজা আগবঢ়ায় আৰু তেওঁলৈ প্রথম অর্ঘ্য প্রদান কৰে। পঞ্চদশ সর্গত শিশুপালৰ অত্যাচাৰিতা বর্ণিত হৈছে। ষোড়শ সর্গত দূতৰ মাধ্যমেৰে শিশুপালে ভগৱান শ্রীকৃষ্ণক তিৰস্কাৰ কৰাৰ কথা পোৱা যায়। সপ্তদশ সর্গত শিশুপালৰ বিপক্ষে কৃষ্ণৰ যুদ্ধযাত্রা আৰম্ভ হয়। শেষৰ তিনিটা সর্গত শ্রীকৃষ্ণ আৰু শিশু পালৰ সৈন্যৰ মাজত হোৱা যুদ্ধৰ বর্ণনা তথা শ্রীকৃষ্ণৰ সুদর্শন চক্রৰদ্বাৰা শিশুপালৰ মস্তক হৰণ হোৱাৰ দৃশ্য বর্ণিত হৈছে। এনেদৰে মাঘ ৰচিত "শিশুপালবধম্" মহাকাব্যৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

বৈতালিক ঃ **স্তুতি গায়ক।**

৪.৫.৪ নৈষধচৰিতম্

"শিশুপাল বধ" মহাকাব্যৰ পিছত আপুনি এতিয়া "নৈষধচৰিতম্" মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব। মহাকবি শ্রীহর্ষ ৰচিত "নৈষধ চৰিতম্" মহাকাব্যখন মহাভাৰতৰ বনপর্বৰ নল-দময়ন্তী আখ্যানৰ আধাৰত ৰচিত হৈছে। মহাকাব্যখন বাইশটা সর্গত (২২) বিভক্ত। নিষাদ দেশৰ ৰজা নল আৰু বিদর্ভৰ ৰজা ভীমৰ জীয়ৰী দময়ন্তীৰ প্রেম-কাহিনীয়েই কাব্যৰ প্রধান বিষয়-বস্তু। মহাকাব্যখনৰ প্রথম সর্গত ৰজা নলৰ মৃগয়া বর্ণন, দ্বিতীয় সর্গত হংসৰদ্বাৰা দময়ন্তীৰ সৌন্দর্য্য বর্ণন তথা নলৰদ্বাৰা হংসক কুণ্ডিনপুৰীলৈ প্রেৰণ কৰাৰ বর্ণনা, তৃতীয় সর্গত দময়ন্তীৰ আগত হংসৰদ্বাৰা নলৰ পুৰুষত্ব আৰু সৌন্দর্য্যৰ বর্ণনা, চতুর্থ সর্গত নলৰ দ্বাৰা দময়ন্তীৰ প্রতি থকা অনুৰাগৰ বর্ণনা, পঞ্চম সর্গত দময়ন্তীৰ সয়ম্বৰৰ আয়োজন আৰু ইন্দ্র, বৰুণ, অগ্নি তথা যমৰ দ্বাৰা ৰজা নলক অদৃশ্য ভাৱে দূত হিচাপে দময়ন্তীৰ অন্তঃপুৰলৈ পঠোৱাৰ বর্ণনা, ষষ্ঠ সর্গৰ পৰা নৱম সর্গলৈ নলৰদ্বাৰা দময়ন্তীৰ সন্মুখত চাৰিদেৱতাৰ (ইন্দ্র, বৰুণ, অগ্নি, যম) বাণী নিবেদন, দময়ন্তীৰ নলৰ প্রতি সদ্ভাৱ প্রদর্শন, দময়ন্তীৰ কান্দোন আৰু শেষত নলৰ দ্বাৰা দময়ন্তীৰ আগত আত্ম প্রকাশ, দশম সর্গত দময়ন্তীৰ স্বয়ম্বৰৰ বর্ণনা, দময়ন্তীৰ প্রসাধন আৰু সৌন্দর্য্যৰ সুন্দৰ

বর্ণনা, একাদশ তথা দ্বাদশ সর্গত দময়ন্তীৰ সয়ম্বৰলৈ অহা ৰজাসকলৰ সুন্দৰ বর্ণনা, ত্রয়োদশ সর্গত স্বয়ম্বৰলৈ নলৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি অহা চাৰিওদেৱতা আৰু নলৰ (সৰস্বতীৰ দ্বাৰা) বর্ণনা, চতুর্দশ সর্গত দময়ন্তীৰ নলৰ প্রতি থকা প্রেম দেখি চাৰি দেৱতাৰ প্রকৃত স্বৰূপ ধাৰণ আৰু প্রকৃত নলক দময়ন্তীৰ পতিৰূপে বৰণ, পঞ্চদশ সর্গত দৰা-কইনাৰ (নল-দময়ন্তীৰ) প্রসাধনৰ বর্ণনা, ষষ্ঠদশ সর্গত নল-দময়ন্তীৰ বিবাহ আৰু বিবাহকালীন ভোজৰ বর্ণনা।

সপ্তদশ সর্গত স্বর্গৰপৰা ঘূৰি অহা দেৱতাসকলৰ লগত কলিৰ কথোপকথন, অষ্টাদশ সর্গত নল-দময়ন্তীৰ প্রথম মিলনৰ সুন্দৰ বর্ণনা, তথা শেষৰ চাৰিটা সর্গত নল-দময়ন্তীৰ দৈনন্দিন ব্যৱহাৰিক জীৱন, দাম্পত্য প্রেম আদিৰ সুন্দৰ বর্ণনাৰে কাব্যখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১২ঃ ভট্টিকাব্যৰ অন্য এটা নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ১৩ঃ শিশুপালবধ মহাকাব্যত কেইটা সর্গ আছে।

.....

প্রশ্ন নং ১৪ঃ 'কিৰাতার্জুনীয়ম্' মহাকাব্যখন ..... সর্গত বিভক্ত।
(খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

প্রশ্ন নং ১৫ঃ 'নৈষধচৰিতম্' মহাকাব্যৰ কাহিনীভাগ কৰ পৰা লোৱা হৈছে?

.....

প্রশ্ন নং ১৬ঃ শিশুপালক কোনে বধ কৰিছিল?

.....

৪.৬ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- প্রাক্-কালিদাসৰ যুগৰ কবি অশ্বঘোষে বুদ্ধ চৰিত তথা সৌন্দৰানন্দ কাব্যৰ ৰচনা কৰিছিল।
- অশ্বঘোষৰ পিচৰ যুগৰ মহাকবি কালিদাসে কুমাৰ সম্ভৱম্ আৰু ৰঘুবংশম্ মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল।
- কালিদাসৰ সমসাময়িক মহাকবি, যেনে - প্রবৰসেনে সেতুবন্ধ আৰু কুমাৰ দাসে জানকী হৰণ মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল।

- কালিদাসৰ পিচৰ যুগত চাৰিখন মহাকাব্যৰ ৰচনা হৈছিল। যেনে- ভাৰবিৰ "কিৰাতার্জুনীয়ম্, ভট্টিৰ "ৰাৱণবধ", মাঘৰ "শিশুপালবধ" আৰু শ্ৰীহর্ষৰ "নৈষধ চৰিত" মহাকাব্য।

৪.৭ অধিক জানিবলৈ

১) শর্মা, ড° থানেশ্বৰ, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত*, গুৱাহাটী, চন্দ্র প্রকাশ।

২) গোস্বামী, হৰমোহন দেৰ, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী*, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড।

৪.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পদ্য কাব্য তিনিভাগত বিভক্ত।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ১। বুদ্ধচৰিত আৰু ২। সৌন্দৰানন্দ।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ অযোধ্যা নিবাসী আছিল।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ২৮ টা সর্গত বিভক্ত।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ১৮ টা সর্গত বিভক্ত।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ কালিদাস আৰু ২২ টা সর্গত বিভক্ত।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ঊনৈশটা (১৯) সর্গ আছে আৰু ঊনত্রিশজন (২৯) ৰজাৰ বর্ণনা আছে।

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ প্রৱৰসেনে ৰচনা কৰিছিল আৰু ১৫ টা সর্গত বিভক্ত।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ জানকীহৰণ আৰু ২৫ টা সর্গত বিভক্ত।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰামায়ণৰ পৰা।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰঘু।

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰাৱণবধ।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ২০ টা সর্গত।

১৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ১৮ টা সর্গত।

১৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মহাভাৰতৰ বন পর্বৰ পৰা।

১৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ভগৱান শ্রীকৃষ্ণই।

৪.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ অশ্বঘোষ ৰচিত কাব্য দুখনৰ চমু পৰিচয় দাঙি ধৰক।

(খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ কালিদাস ৰচিত মহাকাব্যসমূহৰ বিষয়ে লিখক।

প্ৰশ্ন ২ঃ কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ কবিসমূহৰ নাম লিখক আৰু তাৰে ভিতৰত অন্তত দুজন মহাকবিৰ মহাকাব্যৰ বিষয়ে লিখক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ কালিদাসৰ সমসাময়িক মহাকবি দুজনৰ নাম লিখক আৰু তেওঁলোকৰ ৰচনাসমূহৰ পৰিচয় দাঙি ধৰক।

*** ***** ***